

Козловський С. О.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ВІЙСЬКО КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У СЕРЕДИНІ XV–XVI СТ.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ЛЮДСЬКИЙ ТА РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛИ

Стаття присвячена дослідженню чисельності, людського та ресурсного потенціалу війська Кримського ханства у XV–XVI ст. Особливу увагу приділено обрахунку чисельності військ ханства в окремих кампаніях та мобілізаційним можливостям держави. Дослідження спирається на аналіз та порівняння різноманітних статистичних даних, тогочасні хроніки та мемуари дипломатів, мандрівників та інших осіб, які мали змогу побувати у ханстві та ознайомились з повсякденним життям кримців (М. Литвин, Г. де Боплан, Дж. Флетчера та інших). Виявлено похибки у підрахунку чисельності кримськотатарського війська, доведено що далеко не все чоловіче населення держави брало участь у бойових діях. Розглянуто участь татарського війська в окремих військових кампаніях, походах та набігах, політику ханів щодо збільшення чисельності населення держави. Визначено, що у переважній більшості військових кампаній, ханство могло виставити кілька тисяч бійців, і в окремих випадках, при жорсткій мобілізації – понад 10 тис. осіб. Доведено, що у військах Кримського ханства під час бойових дій знаходилась велика кількість допоміжного персоналу, значна частина якого не мала взагалі озброєння. Військо Кримського ханства складалось з мобілізованого ополчення, підрозділів аристократії, ханської гвардії та загонів союзників. Номінально військовозобов'язаними було усе чоловіче населення, зважаючи на фізичний стан та інші фактори. У XVI ст. на території Кримського півострова розвивалось зброярство, холодна зброя місцевого виробництва заслуговувала високих оцінок навіть у Османській імперії. Татари збудували/реконструювали лише 5 фортець, покладаючи великі надії на рельєф місцевості, Орську укріплену лінію та підтримку османів. Існуюча військова система Кримського ханства дозволяла державі ефективно протистояти військам таких держав як Велике Князівство Литовське, Польське королівство, Московія, які мали значно більший людський ресурс, ніж ханство.

Ключові слова: Кримське ханство, військо, мобілізація, битви, озброєння, загоны, кримці, військова історія.

Постановка проблеми. Аналіз структури війська Кримського ханства, їх чисельності, озброєння, системи комплектації та військового мистецтва є важливою темою для розгляду міжнародних відносин у Східній Європі у XV–XVIII ст., адже Кримське ханство відігравало вагомий роль у цих відносинах, було державою з якою рахувались і остерігались. Татарські військові походи та грабіжницькі рейди стали великою проблемою для Польського королівства, ВКЛ, Московії та інших держав. У багатьох битвах кримці здобували перемоги над ворогом почасти завдяки раптовості ударів та особливостям тактики. Сьогодні відсутня об'єктивна картина того, що з себе являло кримськотатарське військо у XV–XVI ст., існують різноманітні стереотипи, за якими військо кримців представлено як величезне, погано озброєне, здатне лише на пограбування та набіги. Натомість саме завдяки ефективній тактиці та озброєнню кримські татари здобували свої перемоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Війську Кримського ханства присвячена низка праць, однак дослідники звертають увагу, насамперед, на військові кампанії держави, участь татар у походах, протистоянні з сусідніми державами. Дослідження чисельного складу Кримського ханства у XV–XVI ст., людського та ресурсного потенціалу держави слабо висвітлене в історіографії. Заслужують уваги праці І. Тиміва [18], Б. Черкаса [21], А. Байцара [1], С. Лепявка [13] та інших. Дослідники акцентують на ефективній тактиці татар, їх маневреному способу ведення війни. Інформацію щодо населення Кримського ханства та інших аспектів можна знайти у праці Л. Підгородецького [37]. В. Грибовський розглядає відносини між Кримським ханством та ногайцями [8].

Постановка завдання. Дослідити людський та ресурсний потенціал військ Кримського ханства у XV–XVI ст., з'ясувати приблизну кількість військ, яке хан міг зібрати при тотальній мобілізації,

розглянути чисельність татарських військ в окремих військових кампаніях, проаналізувати участь союзних підрозділів у військах Кримського ханства.

Виклад основного матеріалу. Мобілізаційні можливості ханства. Перш ніж приступити до розгляду питання людського потенціалу війська Кримського ханства, слід кілька слів сказати про населення Криму XV–XVI ст., з'ясувати яку частку цього населення хани могли мобілізувати. У тогочасних джерелах та історичних дослідженнях неможливо знайти точну чисельність населення ханства у вказаний період, оскільки не було переписів, а внаслідок різних конфліктів, міграцій – чисельність населення постійно змінювалась та не була сталою. Цікаву статистику, щодо населення Криму подають турецькі дослідники Я. Йоштюрк та Ц. Ікіель. За їх підрахунками, станом на 1520 р. у ханстві було 1382 населених пунктів (включаючи маленькі поселення) – 29922 домогосподарств з населенням 179532 чол. [34, с. 72]. Польський дослідник Л. Підгородецький обраховує приблизну чисельність населення Кримського ханства у XVI–XVII ст. у 250–300 тис. осіб [37, с. 40–41]. Зважаючи на ці цифри і на те, що хани проводили політику спрямовану на збільшення кількості населення, можна стверджувати, що у XV–XVI ст. населення держави становило 200–250 тис. осіб. Найбільшими містами були Каффа, Інкерман, Согдак, Менкуб, Азак, інші. Хаджі Герай I дбаючи про збільшення чисельності населення ханства, спромігся переселити значну частину людей з Волги у Крим [16, с. 381]. У 1502 р., перемігши війська Великої Орди, хан Менглі Герай I переселив до Криму частину підданих Орди, а у 1509 р. татарське військо здобуло перемогу над ногайцями та захопило тисячі полонених. На думку дослідника В. Грибовського, значно збільшити чисельність населення ханства вдалось Мехмед Гераю, який, скориставшись тим, що військо ногайців перебувало далеко, здійснив похід у пониззя Волги та привів до Криму близько 70 тис. сімей, жінок і дітей [8]. Після цього частина чоловіків-ногайців, теж переселились до Криму, аби з'єднатись із своїми родинами.

Як і будь-яке військо, збройні сили ханства склались з різних компонентів, які відрізнялись між собою за способом комплектації, озброєнням, завданнями та рівнем боєздатності. Серед таких структурних елементів можна виділити ханську гвардію (загони з числа родової знаті та вершники), нукерів беїв, мурз та султанів, ополченців-сеферлю (рекрути з пересічного населення). Слід

пам'ятати й те, у військових походах воїнів супроводжували різноманітні слуги та «допоміжні частини». У державі Чингізидів мобілізації підлягало усе чоловіче населення віком 17–70 років, однак на практиці хани могли мобілізувати третину або п'яту частину усіх чоловіків. Загальна мобілізація чоловічого населення існувала й у Кримському ханстві, однак навіть у масштабних військових конфліктах хани не могли забрати до війська значну частину чоловіків. Не випадково, польський дипломат Мартін Броневський, який відвідував Крим у XVI ст. писав наступне: «Досить багато людей в татарському війську не мають жодної зброї і не використовуються в боях» [23, с. 83]. Французький інженер Гійом де Боплан, який побував у Криму теж зазначав, що значна частина чоловіків не воювала: «Ті, які зовсім не ходять на війну, харчуються відповідно до пори року» [3, с. 283]. У відкритих джерелах можна знайти інформацію, згідно якої для участі у військовому поході з семи осіб обирали одного чоловіка.

Дискусії навколо чисельності війська. Аби оцінити приблизну чисельність війська ханства у XV–XVI ст. слід розглянути окремі військові кампанії або походи, в яких брали участь татарські загони. У квітні 1498 р. кримці спільно з турками здійснили масштабний похід до Галичини, Менглі I Герай командував 4-тисячним військом, а його син Мехмед Герай очолював загін чисельністю тисячу осіб. За підрахунками С. Хербста військо Фетіх Герая, яке вторглося у межі ВКЛ у 1506 р. налічувало 4 тис. бійців, дві третини з яких бились з литовсько-польським військом поблизу [28, с. 23]. Під час вторгнення на Поділля у 1524 р., з поміж 12-тисячного війська турків та їх союзників, кримці становили 4 тис. осіб [2, с. 50]. Розглядаючи великий масив джерел, дослідник І. Тимів зазначає, що у 30–40 рр. XVI ст. татари вчинили 16 розбійницьких та грабінницьких нападів, 11 з яких зазнали невдачі [18, с. 17]. Це свідчить не лише про те, що ординці наштовхнулись на запеклий опір, а й те, що їх загони не були багатотисячними. На думку венеційського дипломата Іосафата Барбаро та швейцарського мецената Л. Коллі, ханське військо у 30–50-х рр. XV ст. налічувало від 3 до 6 тис. осіб [22; 10 с. 129]. Згідно слів С. Лепявка, татарське військо не витримувало сутички із значно меншими підрозділами добре підготовлених і озброєних вояків Польщі та українських козаків, завжди намагалось оминати їх [13, с. 151].

Хани вдавались до тотальної мобілізації лише у випадку загрози вторгнення до ханства ворога

або під час масштабних військових кампаній. Варто навести уривок з твору польського хроніста Михалона Литвина: «Адже настільки виросла чисельність татар у Тавриці, що вони виставляють на війну майже тридцятитисячне військо, але зібране примусово, тому що повинні [йти] усі як один, хто тільки здатен сісти на коня, і [навіть] пастухи і не володіють зброєю. Оскільки, коли я був там, і коли хан послав половину їх і сина свого на допомогу туркам, які ходили нещодавно на Угорщину, то їх нараховувалося тоді п'ятнадцять тисяч» [14]. Аналізуючи наведений уривок можна констатувати, що мобілізація була примусовою, на війну забирали обслуговуючий персонал і навіть такі заходи не дозволяли збирати величезну армію. На думку польського дослідника О. Гурки, навіть якщо хану вдавалось мобілізувати усе чоловіче населення, здатне сидіти на коні, то він міг зібрати не більше 20 тис. осіб, а разом з ногайцями – до 40 тис. [26, с. 223, 286]. Про вторгнення великого татарського війська у 1512 р. згадується й у «Густинському літописі»: «У рік 7020 (1512). Миндикирей-татарин, не пам'ятаючи, що вже-бо двічі мир прирік королю, прийшов із двадцятьма тисячами [війська] і розложився межі Бузьком і Олеськом, і звідтіля розпустив загони свої» [9, с. 121]. Натомість у битві під Лопушним (часто локацію визначають як Вишневець), 28 квітня 1512 р. на думку С. Хербста, брали участь до 10 тис. татар [29, с. 220].

У багатьох істориків та хроністів, при описі масштабних військових кампаній Кримського ханства фігурує цифра у 40 тис. татар. Наприклад у Г. де Боплана можна знайти наступну інформацію: «Діставши дозвіл великого візира вторгнутись у Польщу, їхній правитель – хан за всяку ціну намагався тримати напоготові своє військо, тобто 80 тисяч воїнів, коли сам вестиме їх у похід; бо, звичайно, армія їхня має не більше 40–50 тисяч воїнів, і в поході її очолює мурза» [3, с. 284]. У XVI–XVII ст. європейські чиновники та військові діячі у переписці між собою та у листах до керівництва своїх держав обраховували чисельність військ Кримського ханства у 30–40 тис. чол. Хоча у цих цифрах можливо були враховані не лише бійці, а й допоміжний персонал. У хроністів М. Бельського та О. Гваньїні, під час опису нападу татар на Руське, Белзьке та Люблінське воєводства у 1519 р. фігурують одночасно 80 тис. та 40 тис. татар, що є явним перебільшенням [32, с. 1007–1008; 7, с. 370]. І. Тимів справедливо наголошує на тому, що ці цифри відповідали тогочасним мобілізаційним можливостям Кримського

ханства [17, с. 87–88]. Тобто, стільки теоретично хан міг зібрати під час тотальної мобілізації.

На думку Б. Черкаса, у битві під Сокалем, у 1519 р. ординці мали чисельну перевагу над польсько-литовським військом – 40 тис. супроти 7 тис. [21, с. 111]. У битві під Ольшаницею, у січні 1527 р. полякам та литовцям протидіяло татарське військо чисельністю до 40 тис. осіб, а втрати татар, за підрахунками Д. Вирського становили до 20 тис. вбитими [5, с. 213]. У 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі оцінював чисельність кінноти кримського хана (згадується як «перекопський цар») у 40 тис. бійців [38, с. 149, 208]. На цифрі 40 тис. бійців наголошує вже згаданий дослідник Д. Вирський, згадуючи про похід татар на Меджибіж у грудні 1566 р. [4, с. 70–71]. Однак знову ж таки слід нагадати, що історики та хроністи можливо вказують загальну кількість людей, що були у татарському війську, включаючи допоміжний персонал та слуг. Принагідно зауважимо, що цифра «40 тисяч» почала буквально «кочувати» у дослідження – історики переписують її із праць попередніх, вбачаючи в ній приблизну чисельність татарського війська, що є некоректним.

У працях істориків та матеріалах деяких хроністів, дипломатів можна знайти цифри, згідно з якими татарське військо було величезних розмірів. У 1584 р. невідомий козацький ватажок називав максимально можливу чисельність татарського війська у 50 тис. осіб [13, с. 151]. Османський мандрівник Евлія Челебі стверджував, що кримськотатарське військо налічувало понад 120 тис. бійців, включаючи 40 тис. кримських татар [20, с. 47]. Величезні, фантастичні, цифри подає англійський дипломат, посол Англії у Московії Д. Флетчер: «Коли йде війною сам Великий або Кримський хан, то веде він із собою величезну армію в сто чи двісті тисяч чоловік, а окремі мурзи мають орди, що складаються з десяти, двадцяти чи й сорока тисяч чоловік» [25]. На думку дослідника Й. Охмянського, військо кримців становило кілька сотень осіб [33, с. 359]. Звичайно цифри перебільшені у рази і не мають жодного відношення до реальної статистики. С. Лепявко слушно зауважує, що великі цифри татарського війська давали змогу історикам підтвердити факт того, що Польське королівство фізично не могло протидіяти такій навалі [13, с. 151]. Насправді цими цифрами історики прикривали небажання польських політичних еліт боронити прикордонні землі та вести бойові дії. Якщо підсумувати аналіз військових кампаній татар у XVI ст., то у більшості походах, військо Кримського ханства

становило кілька тисяч осіб і лише у масштабних операціях та битвах можна говорити про цифри понад 10 тис. бійців.

Структура війська Кримського ханства. Аби мати уявлення про людський потенціал війська Кримського ханства, слід розглянути чисельність окремих його складових. У кримського хана на постійній службі перебував невеликий контингент. Можливо, регулярні загони піхоти на ханській службі з'явилися у 1520-х рр., коли хан Саадет Герай прибув до Криму у супроводі 200 яничар. Це був вимушений крок, оскільки у 1523 р. у боях під Астраханню загинула левова частка ханської кінної гвардії Мехмед Герая I. У 1542 р. Сахіб Герай у протистоянні з Бакі-беєм застосовував, з-поміж інших військ, загін з 100 стрільців та 4-х гармат. Великий опір створенню ханської гвардії чинили беї – представники знатних кримських родів, які не бажали зміцнення влади правителя, знаючи, що у такому разі різко зменшиться їх вплив та важливість для держави їхніх власних військових загонів. Натомість Газі Герай заснував регулярні загони стрільків озброєних рушницями, запровадивши для них спеціальний податок у 12 тис. баранів, який щорічно збирали з населення. Про наявність у кримського хана особистого загону стрільців писав гетьман С. Жолкевський у листі до польського короля Сигізмунда III щодо підготовки турок до походу проти Угорщини у 1594 р.: «Паша кафінський, який має 2000 яничар, буде з ним, своїх також тисячу стрільців вивчив» [41, с. 42]. Це свідчить про те, що вже у XVI ст. хани активно розбудовували особисту гвардію.

Вагоме місце у війську Кримського ханства посідали загони нукерів беїв, мурз та султанів. Ще з юних років знать кирилми збирала навколо себе воїнів-добровольців як знатного походження, так і простолюдинів, беручи до уваги бойові якості та особисті риси людей [23, с. 65]. Наприклад один із наймогутніших беїв держави, який навіть міг вести протиборство з самим ханом, Бакі-бей, міг зібрати загони нукерів чисельністю від 200 до 600 бійців [30, с. 457]. Найчисельнішим елементом війська ханства було ополчення, загони якого сильно різнилися за розмірами. Наприклад у 1545 р. під час черкеського походу вдалось зібрати 10-тисячне військо, до складу якого входили 5 тис. Ширінів, 2 тис. Мангі, 3 тис. Баринів та Кипчаків [30, с. 448]. Як вже зазначалось, до складу війська Кримського ханства входив також допоміжний персонал та прислуга, які були найгірше спорядженими [40, с. 466]. У польських

джерелах по відношенню до таких допоміжних військ вживали термін «мотлох», зважаючи на їх озброєння та спорядження. Велика кількість допоміжних загонів були у складі татарської армії під час походу проти Польщі у 1458 р. [7, с. 338]. Чимало чоловіків під час походів взагалі не мали зброї, а слідкували за конями, доглядали поранених, охороняли бранців та виконували інші функції. Наприклад у 1571 р., коли татарське військо Девлет Герая I поверталось після походу на Москву, польське військо спробувало перехопити татар поблизу Дніпра, атакувало кілька ворожих загонів та захопило в полон звичайних чабанів [36, с. 267]. Про значну кількість допоміжного елементу у татарському війську зазначав Михалон Литвин: «Хоча і ходили обрані, однак споряджені за звичаєм своїм, а саме – багато беззбройних, і навряд чи у десятого чи двадцятого з них був при собі сагайдак чи дротик, а в панцирах було їх ще менше; але одні принаймні були озброєні кістками, інші – дерев'яними ціпками, треті – з порожніми піхвами на поясі. Щитів і копій та іншої подібної зброї вони й зовсім не відають» [14]. Щось схоже можна знайти й у спогадах венеційського посла Амброджо Контаріні: «Кажуть також, що в усій Орді не знайдеться і двох тисяч чоловіків, озброєних шаблями і луками; решта – то голота без жодної зброї» [24]. Те, що далеко не усі бійці татарського війська були озброєними, згадував й австрійський дипломат та мандрівник Еріх Лясота: «Розпитуючи Белеку через тлумача про сили і наміри татар, я дізнався, що хан виступив у похід із двома царевичами і 80 000 чоловік, із яких не більше 20 000 озброєних і здатних воювати; що вони мали, ніде надовго не зупиняючись, іти прямо в Угорщину. До того ж я дізнався, що в перекопській орді залишалось трохи більше 15 000 і що їхній хан, дізнавшись ще до виступу про певні невдачі турків, яких вони зазнали від угорського народу Й. I. Високості, дуже неохоче вирушав у похід» [15, с. 193]. Слушну думку висловлює польський історик Р. Сікора стверджуючи, що саме через наявність у ханському війську великої кількості слуг, челяді та інших осіб хроністи робили записи про вражаючу чисельність армії Кримського ханства [39]. На думку С. Лепявка, якщо хану й вдавалось зібрати максимально можливу орду, то значну її частину важко було назвати військом, адже багато татар взагалі не мали зброї, а замість неї використовували палиці та кінські кістки [13, с. 151]. Згідно слів історика, лише невеликий відсоток найбагатших татар або гвардії хана мали повноцінне

озброєння, а вогнепальну зброю у XV ст. татари не використовували

Аби зрозуміти наскільки чисельним було татарське військо у XVI ст. слід порівняти його чисельність з військами інших держав того часу. Зауважимо, що у Речі Посполитій навіть після реформ короля Стефана Баторія могли збирати у мирний час до 2000 ополченців [27, с. 24]. Наприклад, у битві поблизу Бичина, поляки могли виставити про військо Максиміліана Австрійського 3700 кінноти та 2300 піших воїнів [31]. Під час військових кампаній Річ Посполита могла зібрати військо від кількох тисяч до кількох десятків тисяч осіб і це при тому, що на межі XVI та XVII ст. її населення складало біля 7 млн осіб. На думку О. Гурки, Польське королівство могла виставити проти ворога 60 тис. військ, а ВКЛ – 40 тис [26, с. 295]. Порівнюючи армії європейських країн та військо Кримського ханства, можна стверджувати, що останнє мало досить чисельну армію, однак його людські ресурси були сильно обмежені через невелику кількість населення загалом.

Етнічний склад війська кримців. Не слід забувати, що до складу татарського війська входили підрозділи різних етносів, які мешкали на території держави або по сусідству. У 1475 р. османи захопили генуезькі факторії у Криму, а хан Менглі I Герай визнав зверхність турецького султана. За таких обставин помітну роль у ханському війську відігравали турецькі бійці. Для Кримського ханства турецькі підрозділи представляли цінність тим, що мали на озброєнні артилерію та стрілецьку зброю. У 1532 р., під час облоги татарами Черкас, у складі ханського війська було приблизно 1500 яничар [11, с. 89, 91]. У 1538 р., під час походу хана на Молдову, у складі татарського війська було біля 300 яничар, а Сахіб Герай для охорони порядку використовував загін, у складі якого, серед інших бійців, перебувало 600 яничарів [19, с. 90]. Після 1475 р. османські вояки входили до складу гарнізонів майже усіх міст півострова. Гарнізони османських військ у містах Криму не були багато чисельними і свідчили, насамперед, про вплив Порту у ханстві. Так у 1574–1575 рр. у Кафі розміщувалось 223 бійці, у Азаці – 428, у Темрюці – 134 [35, с. 178].

У ханському війську можна було зустріти ногайців, греків, вірмен, різні тюркські народи, слов'ян та представників інших етносів. Основу корпусу капикулу, який почав формувати Сахіб Герай I становили кавказькі народи, у тому числі й черкеси. Черкеські хлопчики, які потрапляли у юному віці до Криму в результаті грабіжницьких

походів татар або внаслідок переселення, виховувались у дусі особистої вірності хану. У 1578 р., під час бойових дій ханських військ проти кизилбашів, спільно з татарами діяли кілька тисяч ширванців, караберків та лезгинів. Велику частку військ Кримського ханства складали ногайці, які не мали власної держави, не створили своєї правлячої династії. Наприклад, для походу на Московію 1572 р. ногайці виставили кілька тисяч осіб [6]. До татарського війська могли приєднуватись і різноманітні втікачі з сусідніх держав (за політичними, релігійними чи особистими мотивами), які визнавали владу хана. Цікаві зауваження можна знайти й у М. Броневського, на думку якого, до війська хана призивали навіть християн [23, с. 76]. Кримські хани могли мобілізувати частину населення, яке захопили у полон під час численних походів та набігів. За підрахунками А. Байцара, за мінімальними оцінками, протягом XV ст. з земель сучасної України до Криму було забрано 200 тис. осіб, а у XVI ст. – 350 тис. [1]. Кримські хани мобілізували до війська й татар, що мешкали у Буджаку. Станом на 1584 р. у Буджаку знаходилось 2500 татарських домогосподарств – тобто, понад 12 тис. осіб.

Особливості зброярства та фортифікацій. Аби комплексно розглянути військовий потенціал Кримського ханства у XV–XVI ст. слід побіжно розглянути питання фортифікації та виробництва зброї у державі. У XV ст. зброярські майстерні у Криму лише почали розвиватись, хоча вже з того часу місцеві майстри виготовляли якісні шаблі, ножі та інші види холодної зброї, які високо цінували навіть в Османській імперії. У XVII ст. в Бахчисараї були десятки майстерень з виготовлення зброї. В арсенал пересічного татарського воїна входили шабля, лук, ніж. Втім, лише представники знаті кримців могли собі дозволити захисні обладунки та інше. Частина істориків наголошує на тому, що з появою вогнепальної зброї, луки застаріли, що є сумнівним твердженням, враховуючи перші зразки рушниць, які програвали лукам у далекобійності, швидкострільності та влучності. Як приклад, спогади Г. де Боплана: *«Якщо ж хто-небудь їх переслідує, то вони на повному чвалі, лишивши вуздечки, стріляють з луків і роблять це так точно, що за 60–100 кроків влучають у вершника»* [3, с. 289–290]. Натомість на підготовку вправного стрільця з вогнепальної зброї витрачали небагато часу, а на вишкіл майстерних лучників йшли роки.

Якщо говорити про фортифікації Кримського ханства, то кримці перебудовували старі фортеці Кирк-Ор та Кезлев, звели кілька споруд, а усього, в період існування Кримського ханства,

функціонувало 15 фортець, з яких 10 були турецькими. Те, що татари не зводили багато фортифікацій свідчить про те, що покладали великі надії на рельєф місцевості та присутність османів. Натомість татари звели потужну Орську укріплену лінію довжиною понад 8 км, від Чорного моря до озера Чюрюк-Денгіз. Укріплення представляли собою рів (шириною 20 м та глибиною 10 м) залитий морською водою, вал висотою 8 м та 20 м завширшки [37, с. 210]. Ресурси Кримського ханства зазнавали великих збитків внаслідок частих епідемій, міжусобиць, походів козаків та інших факторів. На думку С. Лепявка, лише у 1570–1580-х рр. козаки здійснили до 40 нападів на Крим і за статистикою джерел, забрали 100 тис. голів биків та овець, 17 тис. коней, 360 тис. злотих грошима, багато полонених і якщо накласти наведені цифри на економічне становище ханства, то масштаби втрат кримців можна вважати співмірними з масштабами втрат, які зазнавали українські землі в результаті татарських набігів [12].

Висновки. Проаналізувавши становище Кримського ханства у XV–XVI ст., з'ясувавши, що чисельність населення становила приблизно 200–250 тис. осіб можна з впевненістю стверджувати, що держава мала обмежені людські ресурси, що позначалось на мобілізації до війська. Тези, про те, що хан міг зібрати 30–40 тис. військ є вірними частково, якщо брати до уваги чисельність різноманітного допоміжного персоналу та союзників. Як правило, під час військових кампаній та масштабних набігів Кримське ханство могло виставити кілька тисяч бійців і лише в окремих випадках хану вдавалось мобілізувати понад 10 тис. бійців. Проте, навіть така чисельність війська дозволяла проводити успішні воєнні кампанії, здобувати перемоги у битвах завдяки ефективній тактиці, бойовим якостям бійців, використанню рельєфу місцевості. Кримському хану вдавалось збільшувати чисельність своїх військ за рахунок союзників – османів, ногайців, народів Кавказу та інших.

Список літератури:

1. Байцар А. Український Крим: Кримське ханство і Козацька Україна 24.03.2014. URL: <https://surl.lu/svirex> (дата звернення: 10.05.2025).
2. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження / Відп. ред. Ф. Я. Шевченко. Київ: Наук. думка, 1971. 199 с.
3. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України / Пер. з фр., приміт. та передм. Я. І. Кравця. Львів: Камінь, 1990. 301 с.
4. Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 299 с.
5. Вирський Д. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція. *Український історичний журнал*. 2008. № 5 (482). (вер.-жовт.). С. 210–216.
6. Галушка А. Кримські походи на Москву 1571 та 1572 рр. URL: <https://surl.lt/xodcad> (дата звернення: 22.04.2025).
7. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської Ю. Мицик. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1006 с.
8. Грибовський В. Ногайський слід в історії України. 16 травня 2023 р. URL: <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/vladislav-gribovskii/> (дата звернення: 17.05.2025).
9. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Упорядн. та перекл.: Густинський літопис В. Кречотень, Літопис Самійла Величка В. Шевчук, Літопис Грабянки Р. Іванченко. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
10. Колли Л. П. Хаджи-Герай хан и его политика (по генуэзским источникам). Взгляд на политические сношения Кафы с татарами в XV веке. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. 1913. Том 50. С. 99–139.
11. Ластовський В. В. Облога Черкаського замку у 1532 р. (Із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30-х роках XVI ст.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 1999. Т. 3. С. 76–96.
12. Лепявка С. Козацькі походи на татар 1570–1580-х роках. URL: http://www.cossackdom.com/articles/l/lepivko_pohodu.htm (дата звернення: 20.05.2025).
13. Лепявка С. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2009. Вип. XXVI. С. 147–153.
14. Литвин М. Про звичаї татар, литовців та московитів. URL: <http://litopys.org.ua/mlytyvyn/mlyt01.htm#f1> (дата звернення: 05.04.2025).

15. Мемуари до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б. де Віженер, Л. Борецький, Е. Ляссота. / За редакцією В. Антоновича. Дніпропетровськ: Січ, 2005. 219 с.
16. Негри А. Извлечения из турецкой летописи, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1844. Том I. С. 379–392.
17. Тимів І. Битва князя Костянтина Острозького з татарами під Сокалем (1519 р.). *Історичний архів*. 2013. Вип. 10. С. 83–94.
18. Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30–40 рр. XVI ст. Сіверянський літопис. 2017. № 3. С. 3–19.
19. Федчук О.Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів правління Саадета Герая та Сахіба Герая. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 86–94.
20. Челебі Е. Книга подорожі: Північне Причорномор'я. Одеса: Гермес, 1997. 84 с.
21. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.). Київ: Темпора, 2011. 144 с..
22. Barbaro G. Travels to Tana and Persia. London, Printed for the Hakluyt society 1873. URL: <https://archive.org/details/travelstotanaaper00barbrich> (дата звернення: 12.12.2025).
23. Broniewski M. Tartariae Descriptio. Opis Tatarii, przekład: E. Śnieżewska, red. M. Mączyńska. Łódź: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 2011. 116 s.
24. Contarini A. Travels To Tana And Persia URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.69512> (дата звернення: 19.05.2025).
25. Fletcher G. Of the Russe Commonwealth. Cambridge, Harvard University Press, 1966. URL: <https://archive.org/details/ofrussecommonwea0000flet/page/n5/mode/2up> (дата звернення: 12.05.2025).
26. Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1935. T. 8. Zeszyt 2. S. 185–295.
27. Gorski K. Historia piechoty polskiej. Kraków: Nakł. Księg. Spółki Wydawniczej Polskiej, 1893. 272 s.
28. Herbst S. Kleck 1506 // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1934. Tom 7. zeszyt 1. S. 21–38.
29. Herbst S. Na jazd tatarski 1512. *Przegląd Historyczny*. 1948. № 37. S. 218–226.
30. Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray. *Harvard Ukrainian Studies*. 1979–80. Vol. 3–4. P. 445–466.
31. Kramarczyk D. Wojsko europejskie a wojsko polskie w XVI wieku. URL: <http://eduseek.interklasa.pl/artykuly/artikul/ida/2236/idc/3/> (дата звернення: 12.05.2025).
32. Kronika Polska Marcina Bielskiego / Wyd. K. J. Turowskiego. T. 2. Ks. IV, V. Sanok: Pollak Karol, 1856. 1064 s.
33. Ochmianiński J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przez napadami tatarów krymskich w XV–XVI wieku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1960. T.5. S. 349–398.
34. Öztürk Y., İkiel C. Kırım'da Nüfus ve Yerleşmeye Genel Bir Bakış (16–19. Yüzyıl) // *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 2001. Vol. 1. S.70–73.
35. Öztürk Y. Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475–1600. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000. 570 s.
36. Plewczyński M. Wojny i wojsko wość polska XVI w. Tom II. Lata 1548–1575. Zabrze – Tarnowskie Góry, 2012. 424 s.
37. Podhorodecki L. Chanat Krymski, Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. 358 s.
38. Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce o d roku 1548 do 1690, wyd. E. Rykaczewski. Tom 1. Berlin; Poznań: Księgarnia B. Behra, 1864. 604 s.
39. Sikora R. Zapomniana armia. URL: <http://kresy.pl/kresopedia/zapomniana-armia/> (дата звернення: 05.04.2025).
40. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Tom 1. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965. 500 s.
41. Żółkiewski S. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1868. 152 s.

Kozlovskyi S. O. THE ARMY OF THE CRIMEAN KHANATE IN THE MID-15TH–16TH CENTURIES: NUMBERS, HUMAN AND RESOURCE POTENTIAL

The article is devoted to the study of the number, human and resource potential of the army of the Crimean Khanate in the 15th–16th centuries. Particular attention is paid to the calculation of the number of the Khanate's troops in individual campaigns and the mobilization capabilities of the state. The study is based on the analysis and comparison of various statistical data, contemporary chronicles and memoirs of diplomats, travelers and other people who had the opportunity to visit the Khanate and get acquainted with the everyday life of the Crimeans (M. Lytvyn, G. de Beauplan, J. Fletcher and others). Errors in calculating the number of

the Crimean Tatar army were revealed, and it was proven that far from all the male population of the state took part in hostilities. The participation of the Tatar army in individual military campaigns, campaigns and raids, the policy of the khans regarding the increase in the population of the state is considered. It is determined that in the vast majority of military campaigns, the khanate could field several thousand fighters, and in some cases, with strict mobilization – more than 10 thousand people. It is proven that during the hostilities, the troops of the Crimean Khanate had a large number of auxiliary personnel, a significant part of which did not have weapons at all. The army of the Crimean Khanate consisted of a mobilized militia, units of the aristocracy, the khan's guard and detachments of allies. Nominally, the entire male population was subject to military service, taking into account physical condition and other factors. In the 16th century, on the territory of the Crimean peninsula, arms manufacturing developed, and locally produced cold weapons deserved high marks even in the Ottoman Empire. The Tatars built/reconstructed only 5 fortresses, placing great hopes on the terrain, the Orsk fortified line and the support of the Ottomans. The existing military system of the Crimean Khanate allowed the state to effectively resist the troops of such states as the Grand Duchy of Lithuania, Poland, Moscovy, which had much greater human resources than the Khanate.

Key words: Crimean Khanate, army, mobilization, battles, armament, detachments, Crimeans, military history.